

BELLE TEN

Cilt: LXX

Nisan 2006

Sayı: 257

M.Ö. I. BİN YIL ASUR-ANADOLU İLİŞKİLERİNDE KİLİKYA BÖLGESİ

MEHMET KURT*

Kilikya; Akdeniz'e uzanan dağları, ovaları, vadileri, nehirleri, geçitleri ve yüksek platoları ile coğrafi bir çeşitliliğe sahiptir. Ayrıca, bölgenin Anadolu ve Suriye arasında bir köprü oluşturan konumu yanında, doğal zenginlik kaynakları da onun sosyal, ekonomik, kültürel, askerî ve siyasal gelişimine yön vermiştir. En eski çağlardan itibaren, Anadolu-Mezopotamya ilişkilerinde belirleyici bir rol oynadığı anlaşılan Kilikya, Asurluların Anadolu politikalarının belirlenmesi ve uygulanmasında da, vazgeçilmez bir yere sahip olmuştur. İşte bu çalışmamızda, M.Ö. I. bin yıl Asur-Anadolu ilişkilerinde, Kilikya'nın yerini ve önemini gözler önüne sermeye çalışacağız.

KİLİKYA'NIN JEOPOLİTİK KONUMU VE SOSYO-EKONOMİK DURUMUNA GENEL BİR BAKIŞ

Kilikya, Anadolu kökenli bir isim olup, ilk defa M.Ö. XVI. yüzyılda, yani Hitit İmparatorluğu döneminde, Chalaka (Hilakku) şeklinde ve Adaniya ile birlikte geçmektedir. Chalaka, Kilikia Tracheia (Dağlık Kilikya)'yı karşılarken; Adaniya, Cilicia Pedias (Ovalık Kilikya) yerine kullanılmıştır¹.

Antik kaynaklarda ise Coracesium (Alanya)'dan Suriye geçitlerine kadar olan ve kuzeyden Toros dağları ile sınırlı sahaya, Kilikya denildiği anlaşılmaktadır². Tarih boyunca Kilikya'nın dağlık ve ovalık bölümleri

* Dr. Mehmet KURT, Karaman Anadolu Lisesi Tarih Öğretmeni / 70100 KARAMAN.

¹ Ruge 1921, 385; Hild-Hellenkemper 1990, 30.

² Strabon, Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII, XIII, XIV), Çeviren: A. Pekman, İstanbul 1993, XII 1,4; XIV 5,2. Antik yazarlarda Kilikya'nın kuzey sınırı konusunda bkz. Diodoros, Bibliotheka Historika, Ed. T. E. Page (LOEB), London 1947, XVIII 22; Ammianus Marcellinus, Rerum Gestarum Libri, Ed. J. C. Rolfe (LOEB), London 1963-1964, XIV 8,1.

arasında kültürel farklılıkların ve karmaşık ilişkilerin yaşanmış olduğu dikkati çekmektedir. Hatta, Dağlık Kilikya'nın kendi içerisinde bile, kıyı kentleri ile onların hinterlandı arasındaki kültürel, sosyo-ekonomik ve dinî farklılıklar bütün açıklığı ile görülebilmiştir³. Bunun içindir ki, bölgenin çeşitli açılardan değişiklik arz eden bölümlerinin, tarihî gelişimleri ve devletler arası ilişkilerdeki rolleri de farklılıklar göstermiştir.

Kilikya, en eski devirlerden itibaren, İran, Mezopotamya, Mısır, Ege, Kıbrıs, Doğu Akdeniz ve Anadolu dünyalarını yaklaştıran stratejik konumu ile imparatorlukların ve kültürlerin kavşağı olmuştur⁴. Fakat, sadece bir geçiş bölgesi olmayıp, gerekli bir cazibe merkezi oluşturmuş, sık sık istilâlara uğramış ve değişik milletlerin hakimiyetinde kalmıştır.

Gerçekten de, bölgenin M.Ö. XII. yüzyıldan itibaren, özellikle ekonomik bakımdan, devletler arası ilişkilerde önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Öyle ki, söz konusu yüzyılda, Asurluların Que dedikleri Ovalık Kilikya, Mısır'a mobilya ihraç etmekte idi. Dağlık Kilikya'nın ise, onlar için önemli bir insan kaynağı olduğu, buradan götürülen genç kölelerden anlaşılmaktadır⁵.

Batu ile doğu arasında en kısa yolu oluşturan jeopolitik konumu yanında; doğal liman olanakları ve gemi yapımı için zorunlu ormanları, bölgenin çok sayıda yabancı gücün ilgi odağı haline gelmesi sonucunu doğurmuştur. Kilikya'nın ve özellikle de Amanos dağlarının Anadolu içlerine geçit veren birkaç yerden biri oluşu, Mezopotamya halklarını bu yöreye sefer yapmaya itmiştir. Asur krallarının buraya yaptıkları seferlerde, temel amaçlarından birisinin sedir ağacı kesmek olduğu anlaşılmaktadır⁶. Gerçekten de, Sanherip'in hükümdarlığı dönemine ait olup, Amanos bölgesinden bahseden çok sayıda belgeden birisi ve en eskisi olan "Rakipsiz Saray" başlıklı kitabede, adı geçen kral, Amanos dağlarından elde edilen dağ servilerinden söz etmektedir⁷. Öyle anlaşılıyor ki, Asur kralları, Mezopotamya'da tapınak yapımı için çok ihtiyaç duydukları keresteyi Kilikya'dan karşılama yoluna gitmişlerdir.

³ Desideri 1990, 334; Lenski 2001, 417-424; Zoroğlu 2001, 425-428.

⁴ Jean 2001, 5.

⁵ Hild-Hellenkemper 1990, 30.

⁶ Lemaire 1991, 270. Antik çağlarda da, devletler arası ilişkilerde en önemli mücadele konularından birisini oluşturan bölge orman zenginlikleri konusunda bkz. Strabon XIV 5, 3-6; Jones 1971, 198.

⁷ Alkım 1965, 17.

Ön Asya'da kurulmuş devletlerin, dikkatlerini Toros dağlarına çevirmelerinin bir başka sebebi de, buradaki doğal maden kaynakları olmalıdır. Kilikya demiri, M.Ö. VII. ve VI. yüzyıllarda, Babil'de çok tanınmış ve en tercih edilen maden olmuştu⁸. Kapadokya'daki Bolkarmaden bölgesi yer altı zenginliklerinin, Kilikya kapıları yoluyla Tarsus üzerinden ihraç edilmesi, buraya ayrı bir önem kazandırıyordu⁹. Ayrıca, Soloi (Pompeiopolis-Viraneşir) isminin Hititçe'deki sulai (kurşun) ile bağlantılı olabileceği ve "demir veya bir başka maden yığını" anlamına gelebileceği tespiti de, bölge maden zenginlikleri açısından bir fikir vermektedir¹⁰. Yine, Adana çevresinde, kısa zamanda keskinliğini yitiren demir aletlerin yeniden ısıtılıp keskinleştirildiği çok sayıda atölyenin bulunması, bu konuda büyük önem taşımaktadır¹¹.

Çukurova, ilk çağlardan beri, Anadolu'nun deniz yoluyla Akdeniz ülkelerine ve kara yolu ile de doğu ülkeleri ile bağlantısını sağlayan önemli bir kavşak konumunda olmuştur. Bu bakımdan, Kilikya'ya stratejik ve jeopolitik önem kazandıran unsurlara, bölgenin Anadolu'yu Mezopotamya'ya bağlayan önemli karayolu geçitleri de eklenmelidir. Akdeniz sahillerini Suriye-Mezopotamya'dan ayıran Amanoslar ile Antitoroslar oldukça yüksek olup, çok az yerden geçit verirler. Eski çağlarda, Mezopotamya ve Kuzey Suriye'den Anadolu'nun iç bölgelerine iletişim, bu az sayıdaki geçitler aracılığı ile sağlanmakta idi¹². Bunlar, ticarî ve kültürel alışveriş için olduğu kadar, savaşlar için de her zaman önem taşımıştır¹³. Ayrıca, Hatay ve İç Anadolu'nun bağlantısı için hayati öneme sahip bu geçitler, tarih boyunca Kuzey Suriye ile Anadolu'nun siyasal ilişkilerinin devamlılığını da sağlamışlardır.

Öte yandan, Adana ovaları, tarıma elverişli çok geniş toprakları, sularının bolluğu ve ikliminin elverişliliği ile Anadolu'nun istisnai bölgelerinden birisini oluşturmuştur. Bunun içindir ki, neolitik çağdan bu yana çeşitli tarım topluluklarının yerleşim alanı olmuştu. Kilikya sahilleri boyunca ve buraların dağlık hinterlandında, Osmanlılar tarafından uygulanan

⁸ Joannès 1991, 263-264.

⁹ Ramsay 2000, 35.

¹⁰ Jean 2001, 5. dn. 3.

¹¹ Çambel-Özyar 2002, 117.

¹² İpek-Tosun-Tekoğlu 1999, 174-175.

¹³ Çambel-Özyar 2002, 9.

yerleşik, göçebe ve yarı göçebe kırsal ekonomiler, bölgenin eski devirlerdeki tarıma dayalı ekonomik faaliyetleri konusunda önemli ipuçları sayılabilir¹⁴.

M.Ö. I. BİN YIL BAŞLARINDA KİLİKYA'NIN TARİHİ COĞRAFYASI

Asur belgelerinde, Kilikya'nın Que ve Hilakku olmak üzere iki bölüme ayrıldığı görülmektedir (Harita 1)¹⁵. M.Ö. XV. yüzyıl Mısır kaynaklarında Qedi/Kedi olarak geçen Ovalık Kilikya, Asur kaynaklarında Que olarak adlandırılıyordu¹⁶. Başkentinin Adana olduğu anlaşılan Que'nin sınırlarının Amanoslara ve Antitrosoların ilk uzantılarına kadar yayıldığı, gerek yerli yazıtlardan ve gerekse Asur kaynaklarından açıkça anlaşılmaktadır.

Çeşitli bakımlardan önemli özelliklere sahip olan Kilikya'nın, Asurluların da dikkatlerinden kaçmadığı anlaşılmaktadır. Asur kralları, özellikle M.Ö. I. bin yıl başlarında, Anadolu'nun güneybatısına ulaşmak ve bölgenin zengin ormanlarından faydalanmak için seferler düzenlemişlerdir. II. Asurnasirpal'in buraya düzenlediği bir seferden sonra, Amanos dağlarına zaferini simgeleyen bir stel dikirmesi¹⁷, bölgenin Asur için önemini kanıtı olarak düşünülmelidir.

Asurlular, M.Ö. IX. yüzyıldan itibaren, Que'ye sızmaya başlamışlardır. Que'nin vasal krallık statüsünde olduğu M.Ö. VIII. yüzyıl başlarına kadar Asur için temel amaç, burada Asur kontrolünü sağlamak olmuştur. Bu kontrol ise Asur askerî gücü ve yerel liderlerin ortak çalışmaları sonucu gerçekleştirilmiştir¹⁸. Muhtemelen, yerel güçlerin sık sık çıkarmış oldukları isyanların etkisiyle, M.Ö. 713-663 yılları arasında, bölgenin bir Asur eyaleti haline getirildiği görülmektedir¹⁹.

III. Salmanassar, Kilikya'nın Asur gücünü artıracak büyük bir ileri görüşlülükle tespit etmişti. Çünkü bu fetih, politik olarak batıya yapılacak yayılmaları belirleyecek ve ekonomik olarak Asur'u koruyacak, onların Bul-

¹⁴ Yakar 2001, 38.

¹⁵ Erzen 1940, 63. Haritanın hazırlanmasında, Zoroğlu 1994a, 307'den faydalanılmıştır.

¹⁶ Albright 1950, 22; Jones 1971, 195; Hild-Hellenkemper 1990, 30.

¹⁷ Asur zaferleri sonucunda görülen anıt dikirme geleneğinin, Asur antlaşmalarında da olduğu konusunda bkz. Weinfeld 1993, 137; Karauğuz 2002, 41. Ayrıca, M.Ö. I. bin antlaşmalarının, Hitit antlaşma geleneğinden geliştirildiği ve bu antlaşmaların bir karşılaştırılması konusunda bkz. Weinfeld 1987, 58-59.

¹⁸ Shaw 1990, 205; Zoroğlu 1994b, 441 vd.

¹⁹ Erzen 1940, 63; Lemaire 1991, 265.

garmaden zenginliklerine geçişini emniyet altına alacaktı²⁰. Asur'un başka yerlere yapacağı seferlerin lojistik desteği de, bu şekilde sağlanabilecekti. Doğal olarak, bu tarihten sonra, Asur Devleti bölgeyi elinde tuttuğu sürece, yakın doğunun en önemli ekonomik ve siyasî gücü olacaktır. O halde, M.Ö. IX. yüzyıldan itibaren, Asurluların özellikle Çukurova bölgesini kontrol altında tutma yolunda gösterdiği çabalar, siyasî ve askerî amaçlı olduğu kadar -belki de bunlardan daha fazla- ekonomik nedenlerden kaynaklanıyordu²¹.

Ne yazık ki, Ovalık Kilikya'nın batısında bulunduğu anlaşılan²² ve Asur kaynaklarında Hilakku olarak adlandırılan bölge ile ilgili belge konusunda, Que kadar şanslı değiliz. Antik Kilikya'nın, demir çağında Hilakku olarak geçen bölgeyi ifade ettiği görüşü, aksi ispat edilemediği için, halâ geçerliliğini korumaktadır²³. Bununla birlikte, Que'nin kuzey ve kuzeybatı bölgesi için kullanıldığı kabul edilen Hilakku'nun kesin sınırları, bu dönem tarihî coğrafyasının tartışmalı konularından birisini oluşturmaya devam etmektedir²⁴.

Demir çağında, bölgenin doğusunda gelişen olaylar, ister istemez batısını da etkilemiş, Asurlular Que'nin batısındaki bu bölge ile de ilgilenmek zorunda kalmışlardır. Öyle ki Hilakku, M.Ö. IX. ve VII. yüzyıllar arasında, Asur orduları tarafından bir çok defalar istilâ edilmiştir. Fakat, özellikle arazi yapısının ve buna bağlı olarak ulaşım güçlüklerinin etkisi sonucu, bölgede uzun süreli ve tam bir Asur egemenliğinden söz etmek mümkün değildir. İlkçağın büyük bölümünde olduğu gibi, Asurlular

²⁰ Jasink 1991, 255.

²¹ M.Ö. II. bindeki Hitit gücünün bölgeye ilgisi, -Asurlulardan farklı olarak- kültürel amaçlar taşıdığı halde, Mersin, Tarsus ve Adana çevresindeki rota, yine anahtar noktayı oluşturmuştu. Bu konuda bkz. Jasink 1991, 253.

²² Erzen 1940, 55-58; Landsberger 1948, 15; Lemaire 1991, 265; Kurt 2001, 167.

²³ Olmstead 1923, 284; Houwink ten Cate 1961, 19; Zoroğlu 1994b, 441.

²⁴ Zoroğlu 1994a, 301-309. Hilakku adına ilk defa, III. Salmanassar'ın Que, Hilakku ve Hubişna (Ereğli-Karahöyük) 'nın oluşturduğu koalisyonu karşı vermiş olduğu mücadelelerin anlatıldığı anallerde rastlanır. J. D. Bing, bu seferin anlatıldığı metnin yorumundan, Hilakku'nun Que ile Hubişna arasında bulunduğu sonucunu çıkarmış ve buradan Hilakku'nun, Toros dağlarının batısındaki Kilikya kapılarında olması gerektiği sonucuna ulaşmıştır (Bing 1987, 102). L. Zoroğlu ise, Hilakku'nun batı sınırının, Göksu (Kalykadnos) olması gerektiğini ileri sürmüştür. Ona göre; bu nehrin batısı, Yeni Babil kaynaklarında Pirundu olarak geçen bölgedir. Bu görüşler için ayrıca bkz. Zoroğlu 1994a, 301 vd.; 1994c, 9.

döneminde de, bu kontrolü güç dağlık alan, yerel krallar ya da beyler eliyle yönetilen özerk bir bölge konumunda olmuştur.

YENİ ASUR DEVLETİ'NİN ANADOLU POLİTİKALARINDA KİLİKYA

Bilindiği gibi Asur Devleti, öteden beri Anadolu'ya yönelik yayılcı bir politika izlemiştir. Asur'un, Anadolu'ya karşı emperyalist bir politika izlemesi, bu devletin siyasal, ekonomik ve coğrafi durumu ile yakından ilişkili olmuştur. Asur Devleti, coğrafi konumunun uzaklığı sebebi ile Ön Asya'nın büyük devletlerini ortadan kaldıran, Ege göçlerinin yıkıcı etkisinden kurtulmuştur. Bu elverişli tablonun bir sonucu olarak hayata geçirdiği ve daha sonra da geleneksel hale getirdiği, Anadolu politikasının nihaî amacı, Anadolu'nun yer altı ve yer üstü zenginliklerini sömürerek Akdeniz'e ulaşmaktır²⁵. Kilikya, bulunduğu jeopolitik konum yanında, yeraltı ve yerüstü zenginlikleri nedeni ile de Asur'un M.Ö. I. bin yıl kuzey ve kuzeybatı politikalarında, hep öncelikli bir yere sahip olmuştur.

Asurluların geleceğini ülkenin batısında ve kuzeyinde güç kazanmasında gören III. Salmanassar (M.Ö. 858-824), Kilikya ile yakından ilgilenen ilk Asur kralıdır²⁶. O, Siyah Obeliskinde, hakimiyetinin ilk yıllarında, Fırat'ı geçerek kendisine karşı koalisyon oluşturan Geç-Hitit ve Kuzey Suriye krallıklarını yendiğini ve Amanos eteklerine bir zafer anıtı diktirdiğini anlatmaktadır. Söz konusu koalisyon içerisinde, Hilakku'lu Pihirim ve Que'li Kate'nin de olduğu anlaşılmaktadır. Tabiatıyla, M.Ö. IX. yüzyılda, Kilikya (Que) üzerine bilgilerimiz de, III. Salmanassar'ın M.Ö. 858'deki askerî faaliyetleri ile başlamıştır. Bu sefer, Asur'un Anadolu içlerine yayılma politikasının uygulamaya geçirildiğini göstermesi açısından da önem taşımaktadır.

M.Ö. 858'de bölgeye yaptığı bu ilk seferde, Que'nin başlangıcı ve sonuna zafer kitabeleri diktirerek, bölgede Asur hakimiyetini ilân eden III. Salmanassar'ın, Amanosları aştıktan sonra, Hilakku ve Que ordularına yenildiği sanılmaktadır²⁷. Ayrıca, Sam'al kralı Kilamuwa'nın Fenike alfabesi ile yazılmış yazıtından, adı geçen kralın, Que kralı Kate'nin vasalı olduğu da anlaşılmaktadır²⁸. Bu durum, bölgede uygulanan ve yerel otonomiye dayanan yönetim sisteminin de açık göstergesidir.

²⁵ Kinal 1973, 13.

²⁶ Shaw 1990, 205.

²⁷ Bahar 1999, 8.

²⁸ Lemaire 1991, 269.

III. Salmanassar'ın M.Ö. 855 ve onu izleyen iki yılda bölgeye yeniden seferler düzenleme ihtiyacı, Asur'a karşı yeni bir koalisyon oluşturulması ve Akdeniz ticaretini tehdit eder bir mahiyet kazanmasının sonucu olmalıdır. Söz konusu koalisyonu dağıtmak için sefere çıkan Asur kralı, M.Ö. 852 yılında amacına ulaştı. Onun yüksek hakimiyetini tanıyan Geç-Hitit krallıklarından birisinin de, Que olduğu anlaşılmaktadır²⁹. Asur, bu girişimi ile, ekonomik açıdan büyük avantaj da elde etti. Çünkü batıya uzanan ticaret yolları ile Toros maden yataklarının kontrolü, tamamıyla Asur'a geçmiş oluyordu³⁰.

III. Salmanassar dönemi kayıtlarından, kralın M.Ö. 839 yılında, Amanosları aşarak, Que'ye iki sefer yapmak suretiyle, bölgeyi baştan başa fetrettiği görülüyor. Sonunda bol miktarda ganimet elde edildiği anlaşılan bu sefer sırasında, Amanosları aştıktan sonra aldığı Kisuatni³¹, Lusanda³² ve Abarnani³³ şehirlerinin Que kralı Kate'ye ait olduğu anlaşılmaktadır.

Asur'un bu enerjik kralına ait olan Siyah Obeliskten anlaşıldığına göre; kral, hakimiyetinin 22. yılında (M.Ö. 837), Que'yi geçmiş, kralı Kate'yi mağlup ve esir ederek, şehirlerinden Timur³⁴u ve Pahri³⁵'yi yıkmıştır. Çünkü Karatepe yazıtları, III. Salmanassar tarafından yıkılmış Pahri şehrinin onarıldığından söz etmektedir³⁶. İleri hareketini sürdüren Asur kralı, Hilakku üzerinden Melid'i ve Timur tepesini geçmiş, 24 krallıktan oluşan Tabal (Kayseri çevresi) üzerine yürüyerek hediyelerini kabul etmiştir. Buradan,

²⁹ Delaporte 1923, 275; Lemaire 1991, 270.

³⁰ Sevin 1991, 9.

³¹ O. Casabonne tarafından, Kastabala (Bodrum Kalesi)'ya lokalizesi konusunda bkz. Borgia-Casabonne-Egetmeyer 2002, 188.

³² M. Forlanini, Luhuzantiya (Elbistan-Karahöyük)'yi önerirken, P. H. J. Houwink ten Cate ve O. Casabonne, Kizzuwatna'daki Lawazantiya'ya lokalize etmişlerdir. Bu lokalize çalışması konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Houwink ten Cate 1961, 19; Borgia-Casabonne-Egetmeyer 2002, 188.

³³ Hitit metinlerinde geçen Puruna (Pyramos-Ceyhan) Nehri üzerindeki Hemite'ye eşitlenme çalışmaları konusunda bkz. Borgia-Casabonne-Egetmeyer 2002, 190.

³⁴ III. Salmanassar'ın seferleri hakkında bilgi veren kaynaklarda, Timur tepesini aştığı ve Timur şehri aldığını ifadeleri geçmektedir. Buna dayanarak, Que'ye ait bir şehir ve Tabal'da bir dağ adı olmak üzere iki adet Timur'un olması gerektiği konusunda bkz. Bing 1987, 47, dn. 31; Borgia-Casabonne-Egetmeyer 2002, 187, dn. 85.

³⁵ Karatepe çift dilli yazıtlarında Pahara ile eşitlenen yerleşim için, M. Forlanini Kastabala (Bodrum Kalesi)'ni önerirken; O. Casabonne, Pagrum-Düziçi olması gerektiği görüşündedir. Bu tartışmalar için bkz. Forlanini 2001, 557-560; Borgia-Casabonne-Egetmeyer 2002, 187.

³⁶ Bing 1987, 95.

Que'nin kuzeyine Mermer Dağı (Muli Tepesi) ve Gümüş Dağı (Tunni Tepesi)'na yani Porsuk ve Bulgarmaden yakınlarındaki Toroslara ulaştığı anlaşılmaktadır³⁷. Asurlular, bu faaliyetleri sonucunda, Que'yi ve Tabal'i tamamen egemenliği altına alarak batıya uzanan ticaret yolları ile Toroslarda bulunan gümüş ve mermer yataklarını kontrol altına almış oldular.

III. Salmanassar'ın M.Ö. 837 yılı seferi sayesinde, Anadolu'nun bu dönem idarî durumu ve etnik yapısı hakkında bazı sonuçlara da ulaşılabilmektedir. Her şeyden önce, M.Ö. IX. yüzyılda, Tabal'in en az 24 krallıktan oluşan bir konfederasyonluk olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, bu kralın hakimiyet yıllarında Tabal Devletler Birliği'ni oluşturan beyliklerin sayısının ve sınırlarının zaman zaman değiştiği de görülmektedir. Öte yandan, bu birliğe, uzun bir süre Tuwanuwa (Tyana-Niğde) beyi Urballa'nın önderlik ettiği sanılıyor³⁸.

M.Ö. 834 ve 833 yılları olaylarını anlatan anallerden anlaşıldığına göre III. Salmanassar, hakimiyetinin 25. yılında Que Krallığı'na saldırmış, çok sayıda şehir ve köyünü yakıp yıkmıştır. Bir yıl sonra ise Tulli'nin güçlü şehirlerini ele geçiren Asur kralı, Tarsus'ta yeni bir Que kralı atamıştır. III. Salmanassar, M.Ö. 834'te gerçekleştirdiği bu seferi şu şekilde anlatmaktadır:

"Hakimiyetimin 26. yılında Amanos Dağı'nı 7. defa aştım ve Que kralı Kate'nin şehirlerine 4. defa yürüdüm. Tulli'nin kraliyet şehri Tanakum'u kuşattım (...). Tanakum'dan hareket ettim ve Lamena'ya doğru yöneldim (...). <Soura> Tarzi'ye doğru ilerledim. <Sakinleri> ayaklarına kapandılar. Onlardan vergi olarak altın ve gümüş aldım. Başlarına Kate'nin oğlu Kirri'yi geçirdim"³⁹.

Salmanassar'ın M.Ö. 833 yılında gerçekleştirdiği sefer, yorumu güç problemler ortaya koyması açısından, onun Que kralına karşı düzenlemiş olduğu en önemli girişim olarak değerlendirilebilir. Her şeyden önce, kralın Amanosları aştıktan sonra, hangi geçitleri kullandığı konusu hâlâ tartışmalıdır. Tulli'nin kraliyet şehri Tanakum'dan sonra, Lamena ve Tarzi'-

³⁷ Luckenbill 1926, I, 579; Çapar 1987, 50; Desideri-Jasink 1990, 114.

³⁸ Coşkun 1989, 484. Urballa'nın krallığı, Que (Çukurova) ve Anadolu platosu arasında geçit veren stratejik Gülek Boğazı'nın Anadolu ucunu gözetleyen bir konumda idi. Bu yüzden, Tyana Krallığı'nın, özellikle III. Tiglatpileser zamanında bir denge siyaseti izlemek durumunda kaldığı konusunda bkz. Yener 1985, 99.

³⁹ Dinçol 1982, 130; Bahar 1995, 230; Borgia-Casabonne-Egetmeyer 2002, 185.

nin ele geçirildiği şeklindeki ifadeler, Kilikya geçitlerini kullanmış olma olasılığını yükseltmektedir⁴⁰.

Öte yandan, söz konusu sefer sırasında, Que'nin kralı Kate isyan etmiş, fakat güç kullanılarak kontrol altına alınmıştır. Onun, kızını Asur kralına vermek suretiyle gösterdiği bağlılık, aynı zamanda bütün yerel kralların bağlılığının ifadesi idi. Kate'nin yerine oğlu Kirri'nin geçirilmesi, Asur'un asıl amacının fetih olmayıp, yerel krallar vasıtası ile, Que'yi Asur kontrolünde tutmak olduğunu da doğrulamaktadır. Gerçekten de, III. Salmanass ar'ın savaştığı Tanakum'lu Tulli, tüm Kilikya'nın hükümdarı değil, Que'nin gerçek kralı Kate'nin vasalidir. O halde, Kilikya'nın siyasi bir çokluğa sahip olduğu görülmektedir. Yerel güçlerdeki bu çokluk ise Yeni Asur döneminin başından beri mevcuttu⁴¹.

Bilindiği gibi, M.Ö. I. bin yılın en önemli siyasi ve askeri gücü olan Asur, M.Ö. IX. yüzyılda hızla gelişmiş, M.Ö. VIII. yüzyılın ilk yarısında ise bir duraklama yaşamıştır. Ancak, M.Ö. 745 yılında, III. Tiglatpileser (M.Ö. 745-727)'in başa geçmesi ile birlikte, Asur Devleti'nin kötü giden talihi değişmiş ve Yakın Doğu yeni bir döneme girmiştir. Zira, başa geçen bu kral, Asur'u cihan devleti yapma yolunda bir fetih ve Asurlulaştırma politikasını uygulamaya koymuştu. Hatta, III. Tiglatpileser'den sonra gelen ve "Sargonidler Devri" denilen çağın büyüklüğü, onun attığı sağlam temeller üzerine kurulmasının bir sonucu olmuştur⁴². Bu açıdan M.Ö. VIII. yüzyıl ortalarında, Asur ülkesinde yaşanan olaylar, sadece Asurluların tarihini etkilemekle kalmamış, bütün Ön Asya tarihini de derinden etkilemiştir.

Sistemli bir batı siyasetine dönmüş olan III. Tiglatpileser, Kilikya ile yakından ilgilenen ikinci Asur kralıdır. III. Salmanassar'ın ölümünden, Tiglatpileser'in başa geçmesine kadar geçen zaman içerisinde, bölgedeki Asur hakimiyeti, Urartular lehine sarsılmış olmalıdır. Çünkü, sözü edilen süre içerisinde Asur tahtında bulunan krallar, Urartu kralları ile boy ölçüşebilecek yeterlilikte değillerdi. Bu kral tahta geçtiği sırada, Urartu kralı

⁴⁰ Jasink 1991, 255.

⁴¹ Kilikya'da, Yeni Asur İmparatorluğu döneminden Makedonya işgaline kadar, sadece yerel güçlerde bir çokluk değil; aynı zamanda, siyasi meselelerde de hiyerarşinin olduğu bir sistem görülmektedir. Aynı dönemde, Kapadokya (Tabal)'da da görülen bu yerel siyasi teşkilatlanma, Yeni Asur kralı ile ast-üst ilişkisi içinde olan ve büyük kralın hizmetinde bulunan yerli küçük krallara dayanmaktadır. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Casabonne 1999, 61.

⁴² Kunal 1991, 252.

Sarduri'nin başını çektiği Tabal, Melid, Kummukh ve Que krallıkları Asur'a karşı bir koalisyon oluşturmuşlardı. İşte Tiglatpileser, Orta Anadolu yaylası ile Asur arasındaki ticaret yolunu kesmiş bulunan Urartu çemberini parçalamak amacıyla harekete geçmiştir¹³. M.Ö. 743'te, Halpa (Adıyaman-Gölbasi)'da yapılan savaşta koalisyonu dağıttığı anlaşılıyor. Bu kesin sonuçlu zaferin, Tabal ve Que'de III. Salmanassar'dan sonra sarsılmış bulunan Asur hakimiyetini büyük ölçüde yeniden yerleştirdiği görülmektedir¹⁴.

Öte yandan, III.Tiglatpileser dönemi belgelerinde, onun M.Ö. 738 yılında düzenlediği sefer sonucunda yendiği ve vergiye bağladığı bir çok krallık arasında, Que kralı Urikki'nin adı da geçmektedir¹⁵. O halde, III. Salmanassar'dan yaklaşık bir yüzyıl sonra, Que Krallığı Asur'a vergi vermeye devam etmektedir. Ayrıca, bu kral zamanında, Asur Devleti'nin Orta Anadolu'da siyasal bir nüfuz elde ettiği ve burada Asur hakimiyetinin sağlanmış olduğu, Tabal, Tuwanuwa, Atuna ve Hupişna'nın vergiye bağlanmasından anlaşılmaktadır. Bölgede Asur nüfuzunun kültürel etkisi ise Geç-Hitit devrine ait İvriz Kaya Kabartması'nda kendisini göstermektedir. Orta Anadolu'da bir Asur hakimiyetinin, ancak Kilikya'yı elde tutmakla sağlanabileceği açıktır. O halde Que'nin, Asurlular'ın Anadolu faaliyetlerinde bir siper vazifesi gördüğü sonucu çıkarılabilir.

Bu konuda, Adana ili Yüreğir İlçesi Çine Köyü sınırları içerisinde tespit edilmiş olan; iki boğanın çektiği savaş arabası, Fırtına tanrısı Tarhunzas'ın heykeli ve üzerindeki çift dilli yazıt, büyük önem taşımaktadır¹⁶. Heykelin saç ve sakal biçimi yanında yazıtların karakterinden dolayı M.Ö. VIII. yüzyılda yapılmış olduğu düşünülmekte ve Asur etkisi açıkça görülmektedir¹⁷. Çineköy çift dilli yazıtının, III. Tiglatpileser (M.Ö. 744-727) ve II. Sargon (M.Ö. 722-705) dönemi metinlerinde sözü edilen ve bölgenin M.Ö. VIII. yüzyılın ikinci yarısındaki kralı olarak tanınmış Awarikus/Urikki'ye ait olduğu görülüyor. Urikki'nin, III. Tiglatpileser dönemine ait vergi listelerinde Que kralı olarak geçmesine karşılık, Nimrud'da ele geçirilip M.Ö. 710/9 tarihinde Que'li yöneticinin mektubunda ise bölge II. Sargon'un hakimiyetindedir¹⁸. Que'de, Asur'lu bir yöneticinin ve Urikki'nin bir arada

¹³ Erzen 1992, 33.

¹⁴ Cavaignac 1950, 94.

¹⁵ Olmstead 1923, 285; Erzen 1940, 59; Desideri-Jasink 1990, 121.

¹⁶ İpek-Tosun-Tekoğlu 1999, 173-188; Tekoğlu-Lemaire 2000, 961-1006.

¹⁷ İpek-Tosun-Tekoğlu 1999, 176.

¹⁸ Tekoğlu-Lemaire 2000, 1003.

yaşamayı, buranın Asur İmparatorluğu'na katıldığı şeklinde değerlendirilmiştir. İşte II. Sargon dönemine tarihlendirilen bu son yazıt (I 7-10), Asur ve Que arasında bir ittifakın varlığını ortaya koyarak bu duruma açıklık getirmiştir⁴⁹.

Öte yandan, Karatepe ve Hasanbeyli yazıtlarından sonra Çineköy yazıtı da M.Ö. VIII. yüzyılda, Fenikece'nin Que Krallığı'nın resmi yazı dili olarak, bölgede Luwi hiyeroglifi ile birlikte yaklaşık bir yüzyıl kullanılmaya devam edildiğini göstermiştir⁵⁰. Ayrıca, Zincirli'de Kilamuwa yazıtı ve Torosların diğer ucunda İvriz yazıtı ile birlikte değerlendirildiğinde, M.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren Frygia yönünde ve Luwi etki sahasını oluşturan Güney Anadolu'da Fenike alfabesinin oldukça geniş yayılım alanına da ışık tutmaktadır⁵¹.

SARGONİDLER DEVRİ VE KİLİKYA'DA GREK KOLONİZASYONU

Sargonidler Devri'nde Anadolu'nun tarihi coğrafyası, son derece karmaşık ve kafa karıştırıcı bir manzara arz etmektedir. Çünkü bu dönemde, belli bir yer adının kapsadığı sabit sınırlar bulunmamakta ve bölgenin kontrolü sürekli el değiştirmektedir⁵². Asur Devleti'nin, Anadolu'nun büyük devletleri ile yaptığı mücadelelerde, Kilikya'nın savaş alanı haline gelmiş olması da halledilmeyi bekleyen çok sayıda problemi beraberinde getirmiştir.

Bu zamana kadar, gerek Asur ve gerekse Urartu kralları, ağır vergiler ve hediyeler karşılığı olarak, Geç-Hitit Şehir Devletleri'nin siyasî varlıklarına dokunmamış, onlara yüksek hakimiyetlerini tanıtmakla yetinmişlerdi. Fakat Asur tahtına II. Sargon (M.Ö. 722-705)'un geçmesi ile, bu devletin izlemekte olduğu politikada köklü değişikliklere gidildiği görülmektedir. Asur, bu yeni siyâseti ile Kuzey Mezopotamya, Anadolu, Suriye, Filistin ve Mısır'ı elde ede-

⁴⁹ Tekoğlu-Lemaire 2000, 1004.

⁵⁰ Lemaire 2001, 188. Karatepe'deki hiyeroglifler ve bunların Fenike versiyonlarına hem kuzey ve hem de güney kapılarında rastlanmaktadır. Buna karşılık, kuzey kapısındaki Fenikece kitabeler, tam ve problemsiz iken, güney kapısındakiler büyük ölçüde hasar görmüş ve yeniden toplanmak zorunda kalmıştır. Restorasyondan sonra, mevcut parçaların tamamından, sadece kapı aslanına ait olan ve doğrudan bağlantılı olmadığı için yerine oturtulamayan iki tanesi kalmıştır. Karatepe-Aslantaş çift dilli yazıtları ve restorasyon çalışmaları için bkz. Çambel 1999, 24 vd.; Çambel-Özyar 2002, 15 vd.

⁵¹ Tekoğlu-Lemaire 2000, 1006.

⁵² Grayson 1987, 131.

rek, bütün Yakın Doğu'yu tek bir imparatorluk bayrağı altında toplamayı amaçlıyordu.

II. Sargon'un hükümdarlığı sırasında ortaya çıkan problemlerin bir sonucu olarak, imparatorluk içerisinde, Kilikya'nın askerî ve siyasal fonksiyonu daha da önem kazandı. Güney Anadolu, çok sayıda diplomatik entrikaların ve askerî faaliyetlerin sahnelendiği bir yer haline geldi. Asur, bu bölgede en güçlü iki siyasî muhalifi olan Muşkilerin (Frygler) ve Urartuların büyük zorlamaları ile karşı karşıya kaldı. Zira, bu krallıklar devamlı olarak siyasî entrikalarla uğraşmakta ve bu bölgede pek çok krallığın üzerindeki Asur kontrolünü kırmak için, fırsat buldukça gizli antlaşmalar yapmakta idi⁵³. O halde, Asur-Muşki ve Asur-Urartu mücadelelerinin arkasında, bölgenin stratejik ve sosyo-ekonomik durumu ile ilgili stratejiler yatmaktaydı. Kilikya Ovası, Asurluların güneydoğudaki iletişimi açısından, kilit konumda bir bağlantı noktası olup, Muşkilerin ve Urartuların faaliyetlerine karşı, bir denge unsuru oluşturuyordu.

Öyle anlaşılıyor ki, II. Sargon'un, Kuzey Suriye üzerine her yıl sefer yapmasının en önemli nedenlerinden biri, bölgedeki Asur çıkarlarını baltalayan yeni bir gücün ortaya çıkmış olmasıdır. Hiç şüphesiz bu yeni güç, Urartularla birlikte hareket eden ve Güney Anadolu'da hakimiyet kurmaya çalışan Muşki kralı Mita (Midas)'dır. Asur için önemli bir rakip haline gelen Mita'nın ve Urartuların kışkırtmaları sonucu, Kargamış kralı Pisiris isyan etmiştir⁵⁴. Duruma anında müdahale eden Sargon, M.Ö. 717 yılında Kargamış'ı ele geçirerek, kralını tahttan indirmiş ve Asur'a bağlı hale getirmiştir. Asur ülkesinden getirilen çok sayıda halkın Kargamış'a yerleştirilmesi, II. Sargon'un bölgede uygulamayı düşündüğü hakimiyet anlayışını yansıttığı açısından büyük önem taşımaktadır.

Bu olaydan sonra, Asur kralının Muşki kralı Mita ile Kilikya kapıları ve Pozantı çevresinde karşılaştığı görülmektedir⁵⁵. Çünkü Mita, M.Ö. 717 yılında, Kargamış kralı Pisiris'in Asur'a karşı başlatmış olduğu harekatta, onun yanında yer aldığı gibi, III. Salmanassar'dan beri Asur'a bağlı olan Que'deki bazı şehirleri de ele geçirmişti. Que'nin güneyinde ve doğusunda Geç-Hititlerle bağlantıya geçen Muşki'nin, hem Gülek Boğazı hem de Göksu

⁵³ Bing 1987, 63.

⁵⁴ Luckenbill 1926, II, 8; Smitte 1970, 54; Çilingiroğlu 1984, 24.

⁵⁵ Lemaire 1991, 272.

Vadisi'nin doğusu ve Laranda (Karaman) yoluyla Akdeniz'e ulaşmayı denediği anlaşılmaktadır⁵⁶.

II. Sargon, hakimiyetinin yedinci yılında (M.Ö. 715), Muşki'li Mita'nın bölgedeki faaliyetlerini engellemek ve onun ele geçirdiği şehirleri geriye almak için, sefere çıkmak zorunda kalmıştır. Mita'dan Que'yi geriye alan Asur kralını, Usnani, Qumasi ve Göksu (Kalykadnos) üzerindeki Harura (Silifke)'yı da ele geçirdiği görülüyor. Sargon, Muşkilere Torosların gerisine püskürtüp vergiye bağlamak suretiyle, Que ülkesinde bozulan düzeni yeniden tesis etmiştir⁵⁷.

O halde, II. Sargon, Hilakku'ya bu ilk seferi ile, muhtemelen en fazla Harura olarak geçen, Silifke'ye kadar ulaşabilmiştir. Çünkü bu Asur kralının yıllıklarında, Göksu (Kalykadnos)'un daha batısındaki bölge ve şehirler hakkında hiçbir bilgiye rastlanılmamıştır⁵⁸. Fakat, Asurluların Göksu Vadisi'ne ulaşmaları, onların geleceği açısından son derece önemli olmalıdır. Zira, bu çağda vadideki demir ve kurşun madenleri ile sedir başta olmak üzere diğer orman ürünleri, bu devletin mevcut gücünü devam ettirmesinde önemli ihtiyaç maddelerini oluşturmuştur⁵⁹. Bütün bunların sonucu olarak, özellikle II. Sargon zamanında Muşkilere karşı verilmiş olan mücadelelerin ekonomik boyutunun ön planda olduğunu söylemek mümkün olmaktadır.

Anlaşıldığı kadarıyla, Mita'nın, çevredeki Geç-Hitit şehirleri ile ittifak sağlayarak, Kilikya geçitleri ve Göksu Havzası yoluyla Akdeniz'e ulaşma çabaları, II. Sargon tarafından engellenmiştir. Ancak, Torosların batı tarafında, Hadim-Alanya arasında Payallar, Ermenek-Anamur arasında Domuztepe, Bozkır-Manavgat bağlantısını sağlayan Merdivengediği ve Konya Ovası'nın güneyindeki Dibektaş yapılarındaki Fryg etkisi dikkat çekmektedir. O halde, Que sınırını aştığı halde, Asurlular tarafından geri püskürtülen Muşkiler'in, denize ulaşmak için bu kez de Bozkır-Hadim-Ermenek rotasını denemeye teşebbüs ettikleri anlaşılıyor⁶⁰.

Bütün bunlara rağmen Kilikya Ovası üzerinde en kalıcı kontrol işaretleri, M.Ö. 715 ve 713 yıllarından sonra görülür⁶¹. Bu dönemde, Sargon,

⁵⁶ Zoroğlu 1994a, 303.

⁵⁷ Mellink 1965, 318; Desideri-Jasink 1990, 125.

⁵⁸ Bing 1987, 74 vd.; Zoroğlu 1994c, 10, dn. 24.

⁵⁹ Zoroğlu 1993, 80.

⁶⁰ Zoroğlu 1994a, 302-303; Bahar 1999, 14 vd.; Levha XLII, XLIII, XLIV: 1.

⁶¹ Shaw 1990, 205 vd.

Que ve Hilakku'yu kesin olarak kendisine bağlamıştır. Hilakku'yu, kızı ile evlendirdiği Tabal kralı Ambaris'e verdiği, ancak Ambaris'in beklenmedik ihaneti ile karşılaştığı anlaşılıyor. Sargon'un, Hilakku'yu vasali olan Ambaris'e bırakmasında, bölgenin kontrolünün güç olmasının etkili olduğu düşünülebilir.

Ambaris'in ihaneti, Sargon'un kuzeybatı eyaletleri ile ilgili politikalarında komple değişikliklere yol açmıştır. Bu politika değişikliğinde, sınırlarda vergi veren bağlı prensliklerin korunmasını esas alan, doğu diplomasisi de büyük rol oynamıştır. Asur kralının, M.Ö. 713 yılından sonra, bağımsız prenslerin sayısını azaltma konusundaki ısrarcı çabası, bu bölgelere verilen önemi göstermektedir. Asurlular, Tabal ülkesine giriştikleri seferler sırasında bir üs olarak kullandıkları Que'yi, Hilakku'dan daha önemli bir bölge olarak düşünmüş görünmektedirler. Que'nin Asurlular tarafından hep önemli bir kale olarak düşünülmesi, Kilikya geçitlerine giden önemli ticaret yolunu gözetleyici konumundan kaynaklanmıştır⁶².

Tabal ve Muşkilerle olan anlaşmazlıklarını, askerî seferler ve diplomatik yollarla çözüme kavuşturan Sargon, M.Ö. 705 yılında, Tabal ülkesinde Kimmerlerle yaptığı savaş sırasında ölmüştür. Sargon'un hükümdarlığının sonunda Anadolu'da çıkan isyanlar, Asurluların bölge üzerindeki kontrollerini kaybetmeye başladıklarının da işareti olmuştur. Söz konusu isyanlardan birisi, Kilikya'nın siyasî bağımsızlığını yeniden tesis etmeye karar veren Azitawadda tarafından çıkartılmıştır. Asur'a vergi vermeye karşı gelen Azitawadda, kendisini Kilikya'nın emniyetini sağlayacak, hakim korkuları giderecek ve Kilikya halkının içerisindeki çeşitli grupları birleştirecek kadar güçlü hissediyordu. Bunun için, halkın kendisine ve karşılıklı olarak birbirlerine güvenmesini sağlamaya yönelik propaganda çalışmalarına girişti. Karatepe yazıtlarından anlaşıldığına göre, Azitawadda, Asur'a karşı girişeceği mücadelede Luwilerden, Fenikelilerden ve Greklerden geniş çaplı bir halk desteği aradığı gibi, muhtemelen, Kilikya Ovası'nın kuzeyindeki dağlık bölgelerde hükümlanlık süren çok sayıda yerel Hilakku halkını da yanına almaya çalışmıştır⁶³.

Azitawadda'nın asıl amacı, Kilikya'daki her türlü sosyal, siyasî ve ekonomik grupların emniyet ve refahının kendisinin yönetiminde olduğu bilincini

⁶² Houwink ten Cate 1961, 25.

⁶³ Bing 1987, 90; Mosca-Russel 1987, 2 vd.

aşlamaktır. O, bunun dışında, Kilikya üzerindeki liderliğine meşruiyet kazandırmayı da amaçlamış olmalıdır. Bu sebepten dolayıdır ki, Kilikya'da Asur hakimiyetini çağrıştıracak olan Que'yi kullanmaktan şiddetle kaçınmıştır. Bunun yerine, birliği sağlamak amacıyla, Adana Ovası'nın bütün sakinleri için, kökleri M.Ö. XIV. yüzyıla kadar uzanan "Danuna" ismini kullanmayı tercih ettiği anlaşılmaktadır⁶⁴. Kilikya sakinleri arasındaki sosyal ve siyasal birliği göstermek için mükemmel bir seçim olan bu isim, Azitawad'da'nın politik ve idarî kabiliyetinin de açık göstergesi sayılmalıdır.

Öte yandan bütün bu gelişmelerde, Karatepe-Aslantaş'ın, stratejik ve jeopolitik konumu ile sosyo-ekonomik durumunun da önemli pay sahibi olması gerekir. Gerçekten de burası Ceyhan Nehri tarafından doğal bir korumaya sahip olup, kuzeyden gelecek olası hareketleri çok uzaklara kadar gözetleyebilecek bir konuma sahipti. Kara ve su yollarını denetim altında tuttuğu gibi, bu denetim karşısında önemli ölçüde geçiş ücreti ve vergi alıyor olmalı idi. Ayrıca, sedir ağaçları Akdeniz sahillerindeki gemi yapımcıları ve Fenikeli sömürgeciler için büyük önem taşıyordu⁶⁵.

Sargon'un ölümü üzerine Hilakku'da da isyanlar çıktı. İsyanlıların bölge halkını toplayarak Kilikya geçitlerini kapatma girişimleri, Asur için isyanların önemini artırdı⁶⁶. Anallerin belirttiği üzere; Sanherip, M.Ö. 703-702 yıllarında, bölgeye gerçekleştirdiği sefer sonucunda isyanları bastırmıştır. Kralın, Que ve Hilakku halkından Asur'a esirler götürdüğü, Ninova'daki sarayı tanıtan yazıtlarda, saray işçileri olarak, Que ve Hilakku isyancılarının çalıştırılması ile doğrulanmaktadır⁶⁷. Yine, Sanherip'in bu seferden sonra, -Asur geleneklerine uygun olarak- Kilikya'da kazanmış olduğu zaferi simgeleyen bir anıt diktiği de bilinmektedir.

Hiç şüphe yok ki, Sanherip dönemi Kilikya isyanlarının en önemlisi, Kirua isyanı olmuştur. İllubru⁶⁸lu Kirua'nın bu isyanına, Que ile birlikte Hi-

⁶⁴ Bing 1987, 91.

⁶⁵ Çambel 1999, 8; Çambel-Özyar 2002, 9.

⁶⁶ Houwink ten Cate 1961, 25; Koşay 1968, 297.

⁶⁷ Luckenbill 1926, II, 362; Bing 1987, 101.

⁶⁸ Muhtemelen Hititler dönemindeki Ellipra olup (Goetze 1940, 54; Garstang-Gurney 1959, 73), Tarsus'un kuzeybatısındaki Lampron-Namrun, bugünkü Çamlıyayla'ya lokalize edilmektedir. Bu lokalize denemeleri konusunda görüş ve tartışmalar için bkz. Houwink ten Cate 1961, 25; Bing 1987, 101; Desideri-Jasink 1990, 126. dn. 54; Kurt 2001, 177 dn. 671; Borgia-Casabonne-Egetmeyer 2002, 190.

lakku'da yer alan Tarzi (Tarsus) ve İngirra⁶⁹ şehirleri de katılınca, bütün bölge Asur'a başkaldırmış oldu (M.Ö. 696)⁷⁰.

Sanherip, Kilikya'daki Grek kolonileşmesinin de etkisiyle, hakimiyetinin dokuzuncu yılında düzenlediği seferi, analarında (Kolon IV. 62-87) şöyle anlatmaktadır:

"Kirua, İllubru'nun yöneticisi, bana tabi olan bir köle, onun terk ettiği, Hilakku'nun adamlarının isyan etmesine sebep olmuş ve savaşmaya hazırlanmıştır. İngirra ve Tarzi'de ikamet eden adamlar onun yardımına gelmişler ve trafiği durdurarak Que Yolu'nu zapt etmişlerdir. Okçuları, kalkanlı ve mızraklı adamları; iki tekerlekli savaş arabalarını, atları, kraliyet evimi onlara karşı gönderdim. Onun yardımına gelen adamlar, zorlu bir dağın ortasında Hilakku adamlarının yenilmesine sebep oldular. İngirra ve Tarzi'yi aldılar ve yağmaladıkları şeyleri götürdüler. Birini kuşattular ve İllubru'da onun kalesine saldırdılar ve onun kaçmasına engel oldular. Kuşatma tertibatları ve 'büyük duvar kanatlarının' (bazı kuşatma tertibatları) saldırısıyla akabinde gediklerden hızlı bir şekilde geçerek (?) (ve) piyadelerin saldırısıyla (idareyi) devirmeyi başardılar ve şehri aldılar. Yönetici Kirua, şehirlerinin ganimetleri ile birlikte yardımına gelen Hilakku halkıyla eşekleri, sığırları ve davarlarıyla Ninova'ya huzuruma getirildiler. Kirua'yı cezalandırdım. İllubru'yu yeniden restore ettim"⁷¹.

Kirua'nın isyanı, buralarda bölgesel bir gücün kurulmak istendiğinin açık göstergesi olmuştur. Kazanılan bu zaferden sonra, Sanherip'in İngirra ve Tarsus ile birlikte, İllubru'yu da yeniden inşa ettiği anlaşılmaktadır⁷². Sanherip tarafından, İllubru'nun, Asur Devleti'nin bir ileri karakolu olarak yeniden kuruluşu, bu devletin Kilikya kapılarının kontrolünü elinde tutma gayretlerinin sonucu olmalıdır. Bu bakımdan, M.Ö. 696 yılı olayları

⁶⁹ Soloi-Viraşehir'e lokalize edilmektedir (Forlalani 2001, 563). Değişik olarak, O. Casabonne tarafından Yümüktepe'nin önerilmesi konusunda bkz. Borgia-Casabonne-Egetmeyer 2002, 190.

⁷⁰ Erzen 1940, 61; Lemaire 1991, 274.

⁷¹ Alkım 1965, 17.

⁷² Bing 1987, 102; Lemaire 1991, 274. Ayrıca, Tarsus'taki inşaat işleri için Asurluların yaptıkları muazzam yatırım konusunda bkz. Dalley 1999, 75 vd.

hakkındaki bu belge, Amanosların askerî ve stratejik önemini bir kez daha gözler önüne sermiştir.

Asurlular için Kirua isyanının en büyük etkisinin ekonomik olduğu anlaşılmaktadır. Que Yolu (Girru ^{ma}Que) adı verilen ve Kilikya'da bir ana yol olmanın dışında, Kilikya kapıları ve Silifke'ye kadar olan sahada bir çok tali bağlantıya sahip olan rota, Asurlular için Toros madenlerine ulaşılan tek yol olma özelliğine sahipti. İsyançıların bu yolun kontrolünü ele geçirmeleri, Toros dağlarından Asur'a maden aktarımını engellemiştir. İsyan sonucu buraların denetimini ele geçiren Kilikyalılar, artık Toros dağlarının değerli madenlerini Asur'a sevk etmek yerine, ticaretlerini Akdeniz'e kaydırmanın gayreti içerisinde olmuşlardır⁷³. Özellikle demir madeni akışındaki azalma, bütün gücünü ordularından alan Asur Devleti'ne büyük bir darbe olmuştur.

Sonuç olarak, Que ve Hilakku'da, M.Ö. 705 yılında başlayan bu başkaldırıları, Sanherip'in ilk on yılına mal olmuştur. M.Ö. 699-696 yılları arasında meydana gelen ve bu isyanların son halkasını oluşturan Kirua isyanının bastırılması sonucu, Kilikya'da Asur egemenliği yeniden kurulabilmiştir.

M.Ö. 696 seferi, Kilikya'daki Asur-Grek mücadelesi açısından da, büyük önem taşımıştır. M.Ö. IX. yüzyıl ortalarında Asur yayılmacılığına karşı, Urartuların önderliğinde, Muşkiler, Kilikyalılar ve İyonyalıların oluşturduğu iyi ilişkiler, M.Ö. VIII. yüzyılın ortalarında, Kilikya sahillerinde koloniler kurulması ile sonuçlanmıştır⁷⁴. II. Sargon'un analarında, İyonyalıların İamani adı altında bir çok yerde geçmeleri, bölgedeki faaliyetlerine, Sargon'dan önce başladıklarını göstermektedir⁷⁵. II. Sagon döneminde, Kilikya'da Grek faaliyetlerinde görülen artış, onun Muşkiler ve Urartularla yaptığı savaşların yarattığı boşluktan kaynaklanmış olmalıdır.

Asurlular, bölgenin kendileri açısından taşıdığı stratejik ve ekonomik önemden dolayı, Kilikya'da Grekleri çok yakından izlemişlerdir. Yeraltı ve yerüstü zenginlikleri nedeni ile Greklerin Kilikya ile yakından ilgilenmeleri gayet doğaldı. Ancak maden sevkîyatının yapıldığı Que Yolu, burasını daha da cazip hale getiriyordu. Çünkü bölgenin maden zenginlikleri, Asur-Grek rekabetinin başlıca sebebinin oluşturmuştur. Demir ve gümüş, Greklerin

⁷³ Bing 1987, 98; Desideri-Jasink 1990, 127.

⁷⁴ Turpan 1994, 408.

⁷⁵ Erzen 1940, 60 vd.; Houwink ten Cate 1961, 27; Aslan 2001, 3.

aradığı mallardı. Özellikle demir, bütün gücünü ordusundan alan Asur için olduğu kadar, o zamanki Grek dünyası için de son derece önemli idi. Ayrıca, bu maden, M.Ö. VII. yüzyıl başlarında, kıta karası Yunanistan'da devamlı bir kaynak bulununcaya kadar, Ege bölgesinde nadir bulunmakta idi. Grekler, demiri bir çeşit para olarak da kullanmaya başlamışlardı⁷⁶.

Kirua isyanında Greklerin çıkarları gereği, Kilikyalıları desteklemeleri gerekiyordu. Zira söz konusu isyan, onlara Asurlular tarafından engellenmeksizin Kilikya kaynaklarına ulaşma şansı tanımıştı. Her ne kadar Sanherip'in mevcut analleri, Greklerin Kirua ile birleşmelerine yer vermemiş olsalar da bu kralın Kilikya seferini konu alan sonraki Grek kaynakları, Asur-Grek mücadelelerine geniş yer verirler⁷⁷. II. Sargon'un ve daha sonra da Sanherip'in bölgeye düzenlemiş oldukları başarılı seferler, Suriye ve Anadolu'nun güney sahillerinde, Grek ve İyon ticarî faaliyetlerinin azalması sonucunu doğurmuştur. Asıl amaçları, tarıma uygun olan Ovalık Kilikya'yı ele geçirmek olan Grekler, Sanherip tarafından mağlup edilmelerinden sonra, sığınacak yer aramaya zorlandılar. Ticarî faaliyetleri zarara uğrayan bu toplumlar, Göksu'nun batısına çekildiler ve ticaret artık bu kıyılarda yoğunlaştı⁷⁸. M.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren, Dağlık Kilikya kıyılarında Nagidus (Bozyazı), Kelenderis (Aydıncık), Aphrodisias, Holmoi (Taşucu) ve Soloi (Pompeopolis-Viraneşehir) gibi kentler, Grek kolonileri olarak sıralanmışlardır. Grekler ve İyonlar, bu kıyılarda tutunabildiklerine göre Asur etkisi Göksu'nun batısında hissedilmemiş olmalıdır.

Asarhaddon (M.Ö. 680-669) da Que ve Kilikya kapılarının kontrolü esasına dayanan ve ekonomik çıkarların ön planda tutulduğu, geleneksel Asur politikasını devam ettirmiştir. Bu bölgelere gelebilecek olası bir tehdidi önlemeye yönelik Asur politikasının bir diğer amacı da Akdeniz limanlarının kontrolünü elde tutmak olmalıdır. Asarhaddon, bu amaç doğrultusunda, Que'yi tamamen ele geçirip bir üs olarak kullanmak suretiyle Hilakku'ya ulaştı (M.Ö. 679)⁷⁹. Asur ordusu, alışılmadık bir vahşet örneği sergileyerek, yollarına çıkan küçük kasabalarla birlikte 21 Hilakku şehrini tahrip etti⁸⁰. Hilakku'nun isyana karışmayan bölgeleri bile bu vahşetten nasibini aldı.

⁷⁶ Bing 1987, 120.

⁷⁷ Bing 1987, 103.

⁷⁸ Bing 1987, 189 vd.; Zoroğlu 1994a, 304 vd.; Durugönül 1999, 68.

⁷⁹ Erzen 1940, 62; Lemaire 1991, 274-275.

⁸⁰ Luckenbill 1926, II, 206; Bing 1987, 123.

Asarhaddon'un bu seferdeki en önemli amacı; demir, gümüş ve diğer madenlere sahip olan bölge üzerinde doğrudan kontrolü ele geçirerek, Hilakku'yu daha fazla sömürmek olmalıdır.

Asarhaddon'un bölgeye düzenlediği bu sefer sırasında, Hupışna (Ereğli Karahöyük) yakınlarında, Kimmerleri yenilgiye uğrattığı görülmektedir⁸¹. Zira Kimmerler, Tabal'ın yakınındaki Hilakku bölgesine egemen oldukları sürece, bölgede Asur'a karşı isyanlar eksik olmamıştır. Yine, böyle bir başkaldırı sırasında, Asur'un isyanı bastırıldığına ve Hilakku kralı Sandassar-me'nin Asur hakimiyetini tanıdığına şahit olmaktadır.

Asarhaddon'un, M.Ö. 677'ye doğru, Kilikya kapılarından geçerek Hupışna'yı alması, Kundi (Anavarza) kralı Sanduarri ile Sizzû (Kozan) kralı Abdimilkutti'nin Asur'a karşı isyan etmelerine sebep olmuştur. Babil kroniğinden anlaşıldığına göre, Asarhaddon, bir yıl sonra, her iki asi kralın da başını almak suretiyle, isyanı şiddetle bastırmıştır⁸². Ayrıca, bu dönemde Kilikya'nın, sadece Que ve Hilakku'dan ibaret olmayıp başka yerel güçlerinde mevcut olduğu, bölgede Luwi yerleşmelerinin çokluğu, Sandas kültürünün geniş yayılma sahası ve anallerde geçen çok sayıda kral isimlerinden anlaşılmaktadır⁸³.

KİLİKYA'DA ASUR EGEMENLİĞİNİN SONU

Asarhaddon'dan sonra kral olan Asurbanipal döneminde (M.Ö. 668-626), Que ve Hilakku'nun büyük ölçüde kontrol altına alındığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, Tabal kralı Mugallu zamanındaki Tabal-Hilakku savaşında olduğu gibi bölge devletleri arasında ufak boyutlu mücadeleler görülmüştür. Bu iki güç arasındaki mücadelenin de temel sebebi, muhtemelen Que topraklarıdır. O halde Que, Orta Anadolu'ya geçişi kontrol eden stratejik konumu ile bölge devletleri arasında anlaşmazlık konusu olmayı sürdürmüş olmalıdır.

Anadolu, Kimmer tehlikesi altında olduğu için, Asurbanipal Hilakku'nun da içinde bulunduğu kuzeybatı eyaletlerinin güvenliği hususunda, ciddi kaygılar taşımakta idi. Nitekim, Frygleri ortadan kaldıran Dugdamne liderliğindeki Kimmer-Tabal birleşik kuvvetlerinin Kilikya'ya girmesi, Asur

⁸¹ Luckenbill 1926, II, 530, 531; Desideri-Jasink 1990, 130.

⁸² Bing 1987, 124; Lemaire 1991, 128.

⁸³ Casabonne 1997, 41.

kralının endişelerinde ne kadar haklı olduğunu ortaya koymuştur. Sonuçta, M.Ö. 637-626 yılları arasında, Kilikya'daki Asur varlığı için büyük tehdit oluşturan Kimmerler, burada sadece yenilmekle kalmamışlar, savaşta kralları Dugdamne'yi de kaybetmişlerdir⁸⁴.

Asurbanipal'in ölümünden sonra, coğrafi yönden en geniş sınırlara ulaşmış bulunan imparatorluk hızla çöküş sürecine girdi. Bu hızlı çöküşün başlıca nedenleri, kuzeyde İskit ve Kimmerlerin yarattıkları karışıklıklar, Med kabilelerinin bir krallık haline gelmesi ve Babylonia'daki ayaklanma olmuştur⁸⁵. Asurlular, bu kralın ölümü sonucunda, uzak mesafedeki topraklarını kaybetmeye başlayınca, Kilikya bölgesi de bağımsızlığına kavuşmuş olmalıdır. Ayrıca, Asurbanipal'in son yıllarındaki olaylara ait belge yetersizliği Tabal ve Kilikya'ya ait belirsizliklere neden olmuştur. Söz konusu belirsizlikler ise, Herodot'un "Büyük Kilikya" tezi gibi, spekülatif teorilerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir⁸⁶.

SONUÇ

Kilikya, Anadolu, Mısır, Doğu Akdeniz, Kıbrıs, Ege, İran ve Mezopotamya dünyalarının merkezinde bulunan coğrafi ve stratejik konumu yanında, doğal zenginlik kaynaklarına da sahiptir. Bu sebeple bölge, özellikle Mezopotamya devletlerinin Anadolu'ya yönelik faaliyetlerinde bir cazibe merkezi olmuştur. Asur İmparatorluğu politikalarında da hem dağlık hem de ovalık Kilikya'nın önemli bölgeler olduğu anlaşılmaktadır.

Her şeyden önce, Kilikya'nın jeopolitik konumu, bu bölgede Asur hakimiyetini zorunlu kılmış görünmektedir. Öyle ki, Kuzey Suriye ile Kilikya arasındaki ana yolları birleştiren Amanos geçitleri, büyük önem taşımakta idi. Asurlular için, Kuzey Suriye'nin kontrolü, Kilikya'yı elde tutmayı gerektiriyordu. Fryglere ve Urartulara karşı, Toros dağlarının ekonomik kaynaklarının emniyeti bakımından, en önemli dayanak noktasını yine bu bölge oluşturuyordu. Gerçekten de, gümüş ve daha da önemlisi demir, Asur İmparatorluğu'nun askerî kurumları için hayati önem taşıyan madenlerdi. Bu madenin her ikisi de Kilikya Toroslarında bulunmaktaydı. Bolkardağı

⁸⁴ Cavaignac 1950, 342; Bing 1987, 144 vd.

⁸⁵ Sevin 1991, 15.

⁸⁶ Herodotos, Herodot Tarihi, Çeviren Mümtekin Ökmen, İstanbul 1983. Herodotos'un, büyüklüğü, konumu ile politik durumu konusunda tatmin edici bilgi vermediği bu tezi konusundaki görüş ve yorumlar konusunda bkz. Kurt 2001, 185 vd.

madenlerine sahip Orta Anadolu ile hammaddesiz Mezopotamya arasındaki ekonomik iletişim, bu bölge üzerinden gerçekleştirilmekte idi.

Öte yandan, Kilikya Ovası'nın verimliliği, bölgeyi önemli ekonomik ve siyasal bir merkez durumuna getiriyordu. Ayrıca, Kilikya'nın Akdeniz'e olan sahil konumu da, buraya ticarî açıdan uluslararası bir önem kazandırmaktaydı.

Bütün bu özelliklerinin sonucudur ki, Kilikya bölgesi, Asur İmparatorluğu'nun batıda karşılaştığı hemen her çeşit problemin içerisinde yer almıştır. Başlangıçta, Asurluların Kuzey Suriye'deki yayılımlarını durdurmak için onlara karşı oluşturulmuş hemen her türlü koalisyonla katıldığına şahit olunmaktadır. Sargonidler Devri'nde ise Frygler'in ve Urartular'ın da katılımı sonucu, büyük boyutlara ulaşan sorunlarda en belirleyici rolü yine bu bölgenin oynadığı görülmektedir.

KAYNAKLAR

- ALBRIGHT, W. F. (1950), "Cilicia And Babylonia Under The Chaldaean Kings", *BASOR*, 120, 22-25.
- ALKIM, U. B. (1965), "The Road From Sam'al to Asitawandawa, Contributions to the Historical Geography of the Amanus Region" *Anadolu Araştırmaları*, II/1-2, 1-45.
- AMMIANUS MARCELLINUS, *Rerum Gestarum Libri*, Ed. J.C. Rolfe (LOEB), London 1963-1964.
- ASLAN, N. (2001), "Kilikia Bölgesi'ndeki Grek Kolonizasyonu", *OLBA*, IV, 1-17.
- BAHAR, H. (1995), "Konya Çevresi Tarih Araştırmaları 1: Hititlerden Romalılara Kadar İsauria Bölgesi", *S.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, IX-X, 219-241.
- BAHAR, H. (1999), *Demirçağında Konya ve Çevresi*, Konya.
- BING, J. D. (1987), *A History of Cilicia During The Assyrian Period*, Michigan.
- BORGIA, E.-O. CASABONNE-M. EGETMEYER (2002), "Notes Ciliciennes", *Anatolia Antiqua*, X, 177-195.
- CASABONNE, O. (1997), "Notes Ciliciennes 3-4", *Anatolia Antiqua*, V, 35-43.

- CASABONNE, O. (1999), "Local Powers And Persian Model In Achaemenid Cilicia: A Reassessment", *OLBA*, II, (Özel sayı), Cilt I, 57-63.
- CAVAIGNAC, E. (1950), *Les Hittites*, Paris.
- CAVAIGNAC, E. (1956), "A Propos Du Document Nouveau B.M. 25124 Les Deux Routes D'Asie Mineure", *JA*, CCXLIV, 341-348.
- COŞKUN, Y. (1989), "Hitit Çivi Yazılı Belgelerin Işığı Altında İlk Çağda Tuwanuwa", *Belleten*, LIII, 477-485.
- ÇAMBEL, H. (1999), *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions* Vol. II, Karatepe-Aslantaş, Berlin-New York.
- ÇAMBEL, H.-A. ÖZYAR (2002), Karatepe-Aslantaş Azatiwataya, Die Bildwerke, Deutsches Archäologisches Institut, Mainz Am Rhein.
- ÇAPAR, Ö. (1987), "Prhygia ve Demir Devrinde Anadolu Kavimleri", *A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt XXXI, Sayı 1-2, 43-74.
- ÇİLİNGİROĞLU, A. (1984), Urartu ve Kuzey Suriye, Siyasal ve Kültürel İlişkiler, İzmir.
- DALLEY, S. (1999), "Sennacherip And Tarsus", *AS*, 49, 73-80.
- DELAPORTE, L. (1923), *La Mesopotamie*, Paris.
- DESIDERI, P. (1990), "Cilicia from Kizzuwatna", *X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, I, 327-335.
- DESIDERI, P.-A. M. JASINK (1990), Cilicia. Dall'eta di Kizzuwatna alla Conquista Macedona, Torino.
- DIODOROS, Bibliotheka Historika, Ed. T. E. Page (LOEB), London 1947.
- DİNÇOL, A. M. (1982), "Geç Hititler", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Görsel Yayınlar, İstanbul.
- DURUGÖNÜL, S. (1999), "Nagidos Üzerine Düşünceler", *OLBA*, II, (Özel Sayı), I. Cilt, 69-78.
- ERZEN, A. (1940), *Kilikien bis zum Ende der Perserherrschaft*, Leipzig.
- ERZEN, A. (1992), *Doğu Anadolu ve Urartular, Eastern Anatolia and Urartians*, Ankara.
- FORLANINI, M. (2001), "Quelques notes sur la géographie historique de la Cilicie", *La Cilicie: Espaces et Povoires Locaux (Table Ronde Internationale, D'Istanbul, 2-5 Novembre 1999)*, *Varia Anatolica XIII (Edites Éric JEAN, Ali M. DİNÇOL et Serra DURUGÖNÜL)*, Paris, 553-564.

- GARSTANG, J.-O.R. GURNEY (1959), *The Geography of Hittite Empire*, London.
- GOETZE, A. (1940), *Kizzuwatna and The Problem of Hittite Geography*, New Haven.
- GRAYSON, A. K. (1987), Assyrian Expansion Into Anatolia In The Sargonid Age (744-650 B.C.)", XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi, 6-10/VII/ 1987, 131-135.
- HERODOTOS, *Herodot Tarihi*, Çeviren: Mümtekin Ökmen, İstanbul 1983.
- HILD, F.-H. HELLENKEMPER (1990), *Kilikien Und Isaurien*, TIB, 5, Wien.
- HOUWINK TEN CATE, P. H. J. (1961), The Luwian Population Groups of Lycia and Cilicia Aspera During the Hellenistic Period, Leiden.
- İPEK, İ.- A. K. TOSUN- R. TEKOĞLU (1999), "Adana Geç Hitit Heykeli Kurtarma Kazısı 1997 Yılı Çalışması Sonuçları", IX. Müze Kurtarma Kazıları Semineri (27-29 Nisan 1998 Antalya), Ankara, 173-188.
- JASINK, A. M. (1991), "Hittite and Assyrian Routes to Cilicia", *Anatolia Antiqua*, I, 253-259.
- JEAN, È. (2001), "La Cilicie Pluralité et Unité", *La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux, (Table Ronde Internationale, D'Istanbul, 2-5 Novembre 1999)*, *Varia Anatolica XIII (Edités Èric JEAN, Ali M. DİNÇOL et Serra DURUGÖNÜL)*, Paris, 5-12.
- JOANNÈS, F. (1991), "L'Asie Mineure Mèridionale D'Après La Documentation Cunéiforme D'Èpoque Néo-Babylonienne", *Anatolia Antiqua*, I, 262-266.
- JONES, A. H. M. (1971), *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford.
- KARAUĞUZ, G. (2002), *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*, Konya.
- KINAL, F. (1973), "Hitit Devletleri İçin Kuzey Suriye'nin Önemi", *Atatürk Konferansları, IV, 1970'den Ayrı Basım*, Ankara, 1-13.
- KINAL, F. (1991), *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara.
- KOŞAY, H. Z. (1968), "Kilikya Tarihi (Bibliyografya)", *Belleten*, XXXII, 297-299.
- KURT, M. (2001), *Eskiçağda Göksu (Kalykadnos) Havzası*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Konya.
- LANDSBERGER, B. (1948), *Sam'al*, Ankara.

- LEMAIRE, A. (1991), "Rechreches De Topographie Historique Sur Le Pays De Qué (IXe-VIIe siecle av. J.C.", *Anatolia Antiqua*, I, 265-275.
- LEMAIRE, A. (2001), "Les Langues Du Royaume De Sam'al Aux IXe-VIIIe s. av. J.-C. Et Leurs Relations Avec Le Royaume De Qué", *La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux, (Table Ronde Internationale, D'Istanbul, 2-5 Novembre 1999), Varia Anatolica XIII (Edités Èric JEAN, Ali M. DİNÇOL et Serra DURUGÖNÜL)*, Paris, 185-194.
- LENSKI, N. (2001), "Relations Between Coast And Hinterland In Rough Cilicia", *La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux (Table Ronde Internationale D'Istanbul, 2-5 Novembre 1999), Varia Anatolica XIII (Edités Èric JEAN, Ali M. DİNÇOL et Serra DURUGÖNÜL)*, Paris, 417-424.
- LUCKENBILL, D. D. (1926), *Ancient Records of Assyria And Babylonia*, I-II, New York.
- MELLINK, M. J. (1965), "Mita, Mushki And Phrygians", *Anadolu Araştırmaları*, Cilt II, Sayı 1-2, 318-325.
- MOSCA P. G.-J. RUSSEL (1987), "A Phoenician Inscription from Cebel Ires Dağı In Rough Cilicia", *Epigraphica Anatolica*, IX, 1-14.
- OLMSTEAD, A. T. (1923), "The Assyrian In Asia Minor", *AS Presented to Sir W. M. Ramsay (Edited by W. H. Buckler, W. M. Calder)*, 283-296.
- RUGE, W. (1921), "Kilikia", *RE*, XI/1, 385-390.
- SEVİN, V. (1991), "Yeni Assur Sanatı Mimarlık" I, Ankara.
- SHAW, B. D. (1990), "Bandit Highlands And Lowland Peace: The Mountains of Isauria-Cilicia", *JESHO*, XXXIII/3, 238-270.
- SMITE, S. (1970), "The Assyrian Supremacy of Assyria", *The Cambridge Ancient History II/3, (Edited by J.B. Bury, S.A. Cook, F.E. Adcock)*, Cambridge, 32-58.
- STRABON, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII, XIII, XIV)*, Çeviren: A. Pekman, İstanbul 1993.
- TEKOĞLU, R.-A. LEMIRE (2000), "La Bilingue Royale Louvito-Phénicienne De Çineköy", *CRAI*, 961-1006.
- TIRPAN, A. A. (1994), "Kilikya Tracheia'da Poligonal Taş Örgülü Duvarlar", *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, I, 405-424.
- WEINFELD, M. (1987), "Covenant Making in Anatolia and Mesopotamia", *XIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi*, 6-10/VII/1987, 58-59.

- WEINFELD, M. (1993), "Covenant Making in Anatolia and Mesopotamia", *JANES*, XXII, 135-139.
- YAKAR, J. (2001), "The Socio-Economic Organization of The Rural Sector In Kizzuwatna, An Archaeological Assesment", *La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux (Table Ronde Internationale D'Istanbul, 2-5 Novembre 1999)*, *Varia Anatolica XIII (Edités Èric JEAN, Ali M. DİNÇOL et Serra DURUGÖNÜL)*, Paris, 37-46.
- YENER, A. (1985), "Bolkardağ, Aladağ ve Keban Madenlerinde 1984 Yılı İncelemeleri", *I. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara, 93-106.
- ZOROĞLU, L. (1993), "Göksu Kültürleri", *Atlas Aylık Gezi Dergisi*, Sayı 8, 80-82.
- ZOROĞLU, L. (1994a), "Cilicia Tracheia in the Iron Ages: the Khilakku Problem", *Anatolian Iron Ages 3, BIA Monography 16 (The Proceeding of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-12 august 1990)*, 301-306.
- ZOROĞLU, L. (1994b), "Kelenderis'in İlkçağ Tarihine Ait Notlar", *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, I, 437-448.
- ZOROĞLU, L. (1994c), *Kelenderis I, Kaynaklar, Kalıntular, Buluntular*, Ankara.
- ZOROĞLU, L. (2001), "Dağlık Kilikya-Ovalık Kilikya", *La Cilicie: Espaces et Pouvoirs Locaux (Table Ronde Internationale D'Istanbul, 2-5 Novembre 1999)*, *Varia Anatolica XIII (Edités Èric JEAN, Ali M. DİNÇOL et Serra DURUGÖNÜL)*, Paris, 425-428.

